

**İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN RÛHU'L-BEYÂN'DA İSLÂM  
TARİHİ İLK DÖNEM HADİSELERİ VE SİYASÎ-İTİKADÎ  
FİRKALAR HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ\***

**Adem APAK\*\***

**ÖZET**

*İsmail Hakkı Bursevî Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılın en büyük sufilerinde birisidir. Tasavvuf, edebiyat, Kur'ân tefsiri, hadis ve İslâm hukuku gibi İslâmî ilimler alanlarında pek çok kitap yazmıştır. İslâm tarihine ait özel bir eser meydana getirmediği için, biz onun ilk dönem İslâm tarihi konusundaki fikirlerini en önemli eseri olan tefsir çalışması Ruhu'l-Beyan'da bulmaya çalıştık. Bu makalede onun Dört halife dönemi, Emeviler dönemi ardından da Haricilik, Şiilik ve Mutezile gibi ilk dinî-siyasî fırkalar hakkındaki görüşlerini ortaya koymayı hedefledik.*

**SUMMARY**

**Thoughts of Ismail Hakkı Bursevi in Ruh al-Beyan About First  
Islamic Period Events and Politic-Religious Parties**

*Ismail Hakkı Bursevi is one of the great mystics of 18th century in Ottoman Empire. He wrote a lot of books in Islamic sciences like mysticism, literature, the Koran commentary, hadith and Islamic law. Because of the fact that he did not write a book peculiar to Islamic history, we try to find his thoughts about first period of Islamic history in his most important scientific work Ruh al-Beyan, the Koran commentary. In this article we have intended to deal with his opinions about the period of Four Caliphes, Umayyad Periods, and than first politic-religious parties like Kharicities, Shiites and Mutezile.*

\* Bu makalenin özeti 26-27 Mayıs 2000 tarihlerinde Bursa'da tertip edilen I. Uluslararası İsmail Hakkı Bursevî Sempozyumu'nda aynı başlıkla tebliğ olarak sunulmuştur.

\*\* Yard. Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı

## GİRİŞ

Hz. Peygamber (sav) 23 yıl süren risalet görevinin sonunda Hicaz Yarımadası'nda güçlü bir devletin temellerini de attı. Onun siyasi halefleri Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer kurulmuş olan devletin gücünü başlattıkları fetihlerle daha da artırdılar. Daha sonra halifelige getirilen Hz. Osman'ın ilk beş yılı başarılı fütühat ile geçmesine rağmen, onun idaresinin son beş yıllık süreci siyasi buhranın yaşandığı bir dönem oldu.

Hz. Osman'ın hilafetinin son yıllarında çeşitli sebeplere ortaya çıkan karışıklıklar<sup>1</sup>, Hz. Ali-Muaviye mücadelesi ve daha sonra Emevîler döneminde meydana gelen hadiseler, Müslümanlar arasında siyasi ve itikadi kaynaklı birtakım düşünce farklılıklarına kaynaklık etmiş, ilk önce Harecîlik, ardından Şia, daha sonra ise Mürcie, Cebriyye ve Kaderiyye gibi düşünce ekolleri yavaş yavaş filizlenmeye başlamıştır. Bu ekoller, siyasi ve dinî konularda farklı görüşler ortaya koymuşlar, gelişen hadiselerle kendi görüşleri zaviyesinden bakarak İslâm'ı bu düşünceler doğrultusunda yorumlamaya çalışmışlardır<sup>2</sup>. Bilhassa Hz. Ali'nin halifeliği döneminde, Mekke'de Hz. Talha-Hz. Zübeyr-Hz. Aişe ittifakının sebep olduğu Cemel vak'ası ve özellikle Şam valisi Muaviye tarafından başlatılan siyasi hareket sonrasındaki Sıffin savaşı, Müslümanların birbirilerini öldürmelerine sebep olmuş; buna bağlı olarak iman-küfür sınırı, kader, büyük günah işleyenlerin durumu gibi meseleler zihinleri meşgul etmeye başlamıştır<sup>3</sup>. Bu sorulara cevap bulmak amacıyla farklı görüşler öne sürülmüş, daha sonra bu düşünceler yeni dinî-siyasi nitelikli fırkaların (mezhep) grupların oluşumuna zemin hazırlamıştır.

İslâm tarihinin ilk döneminde Havâric, Şia, Mürcie, Cehmiyye ve Mutezile gibi grupların görüşlerini reddederken, hadislerde zikredilen ve sahabe, tabiün ve tebe-i tabiün tarafından kabul edilen İslâm anlayışını benimseyen yeni bir mezhep ortaya çıkmıştır ki, buna İslâm düşünce tarihinde Ehl-i Sünnet-i hasa olarak nitelendirilen Selefiyye adı verilmiştir. Daha sonra sistemleşen Eşariyye ve Matüridiyye ise Ehl-i sünnet-i Âmme olarak isimlendirilmiştir<sup>4</sup>. Bu durumda Ehl-i sünnet genellikle, Selefiyye, Eşariyye ve Matüridiyye'yi içine alan bir tabir olmuştur<sup>5</sup>. Öyle ki, Şia bile Ehl-i sünnet kavramı içinde bu üç grubu kabul etmektedir. Selefiyye, Eşariyye ve Maturidiyye'nin birlikte değerlendirilmesi, onların her konuda

<sup>1</sup> Bu konuda geniş bilgi için bk. Apak, Adem, Hz. Osman Dönemi Emevi İdarecileri, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 1995.

<sup>2</sup> Aycan, İrfan-Mahfuz Söylemez, İdeolojik Tarih Okumaları, Ankara 1999, s. 13, 23

<sup>3</sup> Yavuz, Y. Şevki, "Ehl-i sünnet", DİA, X, 535

<sup>4</sup> Uludağ, Süleyman, İslâm Düşüncesinin Yapısı, İstanbul 1994, s. 34-35

<sup>5</sup> Bağdâdî, fırkaları sapık fırkalar, İslâm'a mensub olmadıkları halde İslâm'a nisbet edilen fırkalar ve kurtuluşa eren fırka şeklinde üç grupta ele almış, yukarıda bahsi geçen ve konumuz içinde de Bursevî'nin haklarından görüşlerini aktaracağımız fırkaları sapık fırkalar içinde değerlendirirken Ehl-i sünnet'i ise kurtuluşa eren fırka olarak isimlendirmiştir. bk. Bağdâdî, el-Fark Beyne'l-Fırak, Kahire ts. , s. 10-16

aynı görüşte oldukları anlamına gelmez, aralarında az da olsa farklar bulunmaktadır. Ancak farklı görüşler, İslâm akaidinin esas konularıyla ilgili olmayıp tali noktalarla sınırlıdır<sup>6</sup>. Bazen aynı itikadî gruba mensup şahısların dahi fer'î konularda ayrıldıkları göz önüne alınırsa, Ehl-i sünnete mensup bu gruplar arasındaki fikir ayrılıklarını da tabii karşılamak gerekir.

Onsekizinci yüzyılın büyük müfessir ve sufilerinden olan İsmail Hakkı Bursevî, itikadî görüşlerini Eşarilik ve Maturidilik, yani Ehl-i sünnet düşüncesi paralelinde ortaya koymaktadır<sup>7</sup>. Kendisi de “*Şahid olunuz ki, ben şeriat, tarikat, hakikat ve marifet yönünden Ehl-i sünnet ve'l-cemaat üzereyim*” diyerek itikadî görüşünü açıkça belirtir<sup>8</sup>. Bu çalışmamızda, müellifin İslâm tarihi ilk dönemi siyasî hadiseleri ve bu dönemde oluşmaya başlayan düşünce sistemleri hakkındaki düşüncelerini ortaya koymaya çalışacağız. Bunun yanında, onun Ehl-i sünnet anlayışıyla farklılaşan, yahut başka inanç sistemlerine yaklaşan fikirlerini de mukayeseli bir şekilde tespit etmeye ve niçin bu tür fikirler serdettiğinin sebeplerini ortaya koymaya gayret edeceğiz. Edebiyat, tasavvuf, tefsir, hadis, fıkıh ve akaid gibi İslâmî ilimler alanında eserler veren Bursevî, tarih sahasında müstakil bir eser meydana getirmediğinden dolayı<sup>9</sup>, onun İslâm tarihi ilk dönem olayları, şahısları ve fikirleri hakkındaki görüşlerini tespit edebilmek için en önemli eseri olan Rûhu'l-Beyân'ını esas alacağız.

## A. HULEFÂ-I RAŞİDÎN DÖNEMİ SİYASÎ HADİSELERİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELERİ

Bursevî'nin sahabe dönemi hadiseleri ile ilgili görüşlerini aktarmadan önce, onun sahabe arasında meydana gelen olaylarla ilgili rivâyette bulunma konusundaki çekince, uyarı ve tavsiyelerini dikkate sunmak istiyoruz. Müellif bu konudaki düşüncelerini “*Bunların arkasından gelenler şöyle derler: Ey Rabbimiz! Bizi ve bizden önce gelip geçmiş imanlı kardeşlerimizi bağışla; kalplerimizde iman edenlere karşı hiçbir kin bırakma! Rabbimiz! Şüphesiz ki sen çok şefkatli, çok merhametlisin.*” (Haşr, 59/10)<sup>10</sup> âyetinin izahında ortaya koymaya çalışır. Bu âyete göre daha önce gelip geçen Müslümanlar için sadece rahmet dilemek gerekir ve bu, arkadan gelen

<sup>6</sup> Bağdâdî, el-Fark, s. 312-365. Ehl-i sünnetin teşekkülü için bk. Macit, Nadim, Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu, Erzurum 1995, s. 49-56; Yavuz, X, 525-528

<sup>7</sup> Karadağ, Cağfer, “İsmail Hakkı Bursevî'nin İtikadî Görüşleri”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 8, Bursa 1999, s. 276

<sup>8</sup> Bursevî, İsmail Hakkı, Tuhfe-i Atiyye, Süleymaniye Ktp. Mihrişah Sultan Bl. No: 192, vrk: 77a. Bursevî, ayrıca Hûd sûresi 118-119 ayetlerinin tefsirinde diğer fırkaları eleştirirken “Biz Ehl-i sünnet” tabirini kullanmaktadır. Rûhu'l-Beyân, I-X, İstanbul 1928, (el-Mektebetü'l-Osmâniyye), III, 93, IV, 202

<sup>9</sup> Yurtsever, Murat, İsmail Hakkı Divânı, (Basılmamış Doktora Tezi, Bursa 1990, s. 26

<sup>10</sup> Âyet meallerinde 1993 yılında Türkiye Diyanet Vakfı tarafından neşredilen Kur'an-ı Kerim meali esas alınmıştır.

Müslümanlar üzerine vaciptir. Bursevî ayrıca Hz. Peygamber'in (sav) "*Bu ümmetin sonra gelenleri, evvel gelenlere lanet etmedikçe helak olmazlar*"<sup>11</sup> hadisi ve Hz. Aîşe'nin "*Onlar için mağfiret istemekle emrolundular, fakat onlar sövüp hakaret ettiler*"<sup>12</sup> sözleriyle kanaatlerini delillendirmeye çalışır. Ardından Gazzalî'nin, vaizler ve diğer Müslümanların, sahabeler arasında cereyan eden ihtilâf ve çekişmeleri rivâyet etmeleri ve Hz. Hüseyin'in öldürülmesiyle ilgili hikâyeleri aktarmalarının haram olduğu, böyle davranışların sahabeye yani din önderlerine buğzu, onlara dil uzatmayı teşvik edeceğini; bunun yerine onların aralarında meydana gelen çekişmelerin, şahsiyetlerine uygun bir şekilde yorumlanmasının gerektiği, zira o insanların başkanlık ve dünya menfaatinden uzak oldukları, bizlere hata gibi gelen hadiselerin, aslında ictihat hatasından doğduğu şeklindeki görüşlerine yer vererek, bu konudaki fikirlerine destek aramaktadır. Aynı şekilde müellif, Terğîb ve Terhîb'in Fethu'l-Karîb adlı şerhinden de sahabe arasında meydana gelen ihtilâfları konu edinmekten şiddetle sakınılması gerektiği, zira onların tümünün adaletli kişiler, en hayırlı kuşak ve müctehid oldukları, ictihadlarında isabet edenlerin iki mükâfat, hata edenlerin de bir sevap alacaklarını ifade eden bir rivâyet aktarır. Müellif son olarak da Şeyh İzzeddin ibn Abdüsselam'ın bir görüşünü aktararak; sapık mezhepleri anlatmanın, zalimlerin zulmünü, içki meclislerinin ve cinsî ilişkilerin hallerini hikaye etmenin dilin afetleri arasında olduğunu bildirdikten sonra, sahabe arasında cereyan etmiş ihtilâfları nakletmenin de bunlar arasında sayıldığını iddia edip, bu davranışın hatadan öte insanın günah kazanmasına sebep olacağını bildirmektedir<sup>13</sup>. Bursevî ilk dönem olaylarının açıklanma ve hikâye edilmesini uygun görmemekle beraber, ilk müslümanların, özellikle Hulefâ-i Raşidîn'in güzel hasletlerinden bizzat kendisi bahseder. Onun bu konudaki asıl endişesi, ashabın tenkit edilmesine sebep olabilecek hadiselerin rivayet edilmesidir. Bundan dolayı müellif daha baştan Kur'ân ve Hadis'ten istifade ederek bu konudaki girişimleri geçersiz kılmaya çalışmıştır.

İslâm tarihinde hilafet müessesesi ve bu konudaki ilk görüş ayrılığı Hz. Peygamber'in (sav) vefatının ardından Hz. Ebû Bekir'e biat edilmesiyle ortaya çıkmıştır. Halifenin nasıl seçileceği, kimin halife olacağı ve halifelüğün Hz. Ebû Bekir'in hakkı olup olmadığı hususu Sünnîler ile Şiiiler arasında sürekli bir tartışma konusu olmuştur. Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir'in seçilmesinden sonra hilafet konusunda hiçbir şekilde hak iddiasında bulunmadığı gibi, ilk halifeye biat eden sahabiler de halife seçiminde Şiiilerin öne sürdüğü gibi nassla tayin veya veraset faktörünü gündeme getirmemişlerdir. Onlar Hz. Ebû Bekir'i herhangi bir dinî delile dayanarak değil de, onda müslümanları idare edebilecek kabiliyet görmeleri; ayrıca Kureyş'e mensubiyeti, yaşı ve tecrübesi sebebiyle etrafında saygı

<sup>11</sup> Tirmizî, Fiten, 2259

<sup>12</sup> Müslim, Tefsir, 15

<sup>13</sup> Rûhu'l-Beyân, IX, 436-437

uyandırması, İslâmiyet'i kabuldeki önceliği ve Rasûlüllah'ın (sav) en yakın arkadaşı olması gibi vasıflarından dolayı halife seçmişlerdir<sup>14</sup>. Ehl-i sünnete göre, Rasûl-i Ekrem (sav) kendisinden sonra kimin halife olacağına dair herhangi bir kanaat belirtmediği için, devlet başkanının tesbiti hususu müslümanlara bırakılmıştır<sup>15</sup>. Şia ise bu konuda Ehl-i sünnetten farklı düşünmekte ve müslümanların idaresinin insanlara bırakılamayacak kadar önemli bir konu olduğunu, bu nedenle halifenin kim olacağı ve bu makama nasıl geçileceği meselesinin nass ile tespit edildiği görüşünü savunmaktadır<sup>16</sup>.

Bursevî ilk halifenin seçimi hakkındaki görüşünü ortaya koyarken Sünnî düşünceden kısmen ayrılarak Şii doktrine yaklaşmış, daha doğrusu bir Sünnî-Şii sentezi ortaya koymuştur. O, "*Bedevilerden (seferden) geri kalmış olanlara de ki: Siz yakında çok kuvvetli bir kavme karşı savaşmaya çağırılacaksınız. Onlarla teslim oluncaya kadar savaşacaksınız*" (Fetih, 48/16) âyetinin Hz. Ebû Bekir'in halifeliğine delil olduğu görüşündedir. Çünkü, geride kalan bir kavimle savaşmaya sadece o davet etmiştir. "*Allah bir kişiye, kendine itaati vacip kılınmışsa, o, gerçek anlamda imam (halife) olur. O halde Ebû Bekir, gerçek imamdır*" diyerek onun halifeliğini âyetle (nass) delilendirmeye çalışmıştır. Müellif yine, kuvvetli kavimlerden, İranlılar ve Romalıların kastedildiğini, onlara boyun eğdirenin Hz. Ömer olduğunu söyleyerek, bu âyetin aynı zamanda Hz. Ömer'in halifeliğine de delil sayılacağını, çünkü anılan ülkelerle savaşan ve insanları onlarla savaşmaya çağırmanın Hz. Ömer olduğunu iddia eder<sup>17</sup>. Bursevî ayrıca "*Sadakalar hususunda, mü'minlerden gönüllü verenleri ve güçlerinin yettiğinden başkasını bulamayanları çekiştirip onlarla alay edenler var ya, Allah işte onları maskaraya çevirmiştir. Ve onlar için elem verici azap vardır*". (Tevbe, 9/79) âyetini siyasî alana çekerek Tebuk seferinde Hz. Ebû Bekir'in ilk defa sadaka getirip dört bin dirhem tutan tüm malını orduya bağışladığı, Hz. Ömer'in ise malının yarısını verdiği, bu durumda Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ömer'den üstün olduğunu ispat etmeye<sup>18</sup>; yine Zümer sûresinin (39/ 68) âyetinin tefsirinde bu ümmet arasında ilk önce Cennet'e girecek kişinin Hz. Ebû Bekir, Hakk'ın kendisine selam vereceği ilk kişinin ise Hz. Ömer olacağı rivâyetinden<sup>19</sup> istifadeyle halifelik sırasını âyetle pekiştirmeye çalışmaktadır<sup>20</sup>. Bursevî, ilk iki halifenin tayin ve sıralanması

<sup>14</sup> Rayyis, Ziyaaddin, İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi, (çev. Ahmed Sarıkaya), İstanbul 1990, s. 232-233

<sup>15</sup> Avcı, Casim, "Hilafet", DİA, VII, 540-541

<sup>16</sup> Fiğlalı, E. Ruhi, Şiiğin Doğuşu ve Gelişmesi, Şiilik Sempozyumu, İstanbul 1993, s. 34, 36, 39; İlhan Avni, Şia'da Usûlî'd-Din, Şiilik Sempozyumu, s. 416-419; Muhammed Mescid-i Cami, Ehl-i Sünnet ve Şia'da Siyasî Düşüncenin Temelleri, (çev. Malik Eşter), İstanbul 1995, s. 172-173

<sup>17</sup> Rûhu'l-Beyân, IX, 31

<sup>18</sup> Rûhu'l-Beyân, III, 472

<sup>19</sup> Müslim, Fedâil, 3

<sup>20</sup> Rûhu'l-Beyân, VIII, 139

konusundaki âyetlerin teviliyle yetinmeyip Hz. Peygamber'den (sav) de destek almaya çalışarak, Hz. Peygamber'in (sav), eşi Hz. Ömer'in kızı Hafsa'ya, "*Sana benden sonra ümmetimin başına Ebû Bekir ve Ömer'in geçeceğini müjdelirim*" dediğini aktarır<sup>21</sup>. İzah etmeye çalıştığımız gibi İsmail Hakkı, bu düşünceleriyle Ehl-i sünnet ile Şia'nın hilafet görüşünü birleştirmiş gibi görünmektedir. Onun Şia'dan ayrıldığı nokta, Hz. Ali yerine Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in nass ile tayin edildiği konusudur. Dolayısıyla o, halifelik konusunda, usûl yönüyle Şia, muhteva yönüyle Ehl-i sünnetin metodunu benimsemiştir. Bursevî ve onunla aynı kanaatte olan Sünnî düşünürlerin ilk iki halife için dinî deliller göstererek onların meşruiyetlerini sağlama çabaları, Şia'nın öne sürdüğü Sekaleyn<sup>22</sup> hadisine alternatif olarak ortaya konulduğu izlenimi vermekte<sup>23</sup> ve Hz. Ali'nin halifeliği için Kur'an ve Hadis'ten delil getiren Şiilere karşı tepki olarak, seçilmiş halifelerin meşruiyeti için âyet ve hadis bulma veya tevil etme yoluna girdikleri düşüncesini akla getirmektedir<sup>24</sup>. Ayrıca bu tür değerlendirmelerin, Hz. Ali'nin gerçek halife olduğunu ileri süren, buna karşılık Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın halifelğe layık olmadığını iddia eden Şii müelliflere bir cevap niteliğinde olması da mümkündür<sup>25</sup>.

İlk iki halife hakkında âyet ve hadislerden deliller getiren Bursevî, üçüncü halife Hz. Osman ve ondan sonra Hz. Ali için böyle bir girişimde bulunmaz. Onun bu davranışının izah edilebilir sebepleri vardır. Müellif şiiilik ithamıyla karşılaşmamak ve Şia'nın hilafet (imamet) görüşünü reddetmek için Hz. Ali'nin hilafetine Kitap ve Sünnet'ten delil getirmekten kaçınmış olabilir. Ancak Hz. Osman hakkında böyle bir durum olmamasına rağmen, onun halifeliği hakkında da herhangi bir delil aramaya teşebbüs etmemesi ve suskun kalması ilginçtir. Bursevî'nin bu davranışında, Hz. Osman'ın halifeliği döneminde bazı uygulamalarının -özellikle iktidarı

<sup>21</sup> Rûhu'l-Beyân, X, 47.

<sup>22</sup> Rasûl-i Ekrem'in (sav) ev halkından söz eden rivayetlerin bir kısmında belirtildiğine göre Rasûlullah (sav) ashaba, Kur'an ve Ehl-i beyt'inden ibaret olan iki değerli kaynak bıraktığını söylemiş (sekaleyn hadisi) ve onlar hakkında dikkatli olmalarını istemiştir (Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 181; Müslim, Fedâil, 36). Ancak daha yaygın olan rivayetlerin bir kısmında -Meselâ Veda hutbesinde- sadece Kur'an zikredilmekle birlikte, bazılarında ise onunla birlikte sünnete sarılma hususuna önem verilmektedir. (Ebû Davud, Menâsik, 56; İbn Mâce, Menâsik, 84, el-Muvatta, Kader, 3). Ayrıca bk. Öz, Mustafa, "Ehl-i Beyt, DîA, X, 498-499

<sup>23</sup> Yavuz, X, 525.

<sup>24</sup> Bursevî bu konuda kendisinden önceki bazı sünnî müelliflerin görüşüne paralel fikirler dile getirmektedir. Mesela, İbn Hazm, Hz. Peygamber'in (sav), Hz. Ebu Bekir'in halifeliğine açıkça işarette bulunduğunu söylerken (bk. İbn Hazm, el-Fasl, I-V, Beyrut 1986, IV, 169. Ayrıca bk. H. Yunus Apaydın, "İbn Hazm", DîA, XX, 41), Makrîzî de Hz. Ebu Bekir'in imamlığa tayin edilmesinin halifelğe de tayin edildiği anlamını çıkarmaktadır. (bk. Makrîzî, en-Nizâ ve't-Tehâsüm, Kahire 1988, s. 92-94 )

<sup>25</sup> Şii müelliflerin, ilk üç halifenin hilafete layık olmadıkları hakkındaki iddiaları için bk. İlhan, s. 419-420

Emevî ailesine teslim edişi gibi- Ensar ve Muhacir arasında hoşnutsuzluk meydana getirmesinin etkisi olsa gerektir. Hz. Osman'ın halife olmasında etkin rol oynayan Abdurrahman b. Avf'ın dahi daha sonra ondan desteğini çektiği dikkate alınır<sup>26</sup>, diğer Müslümanlardan onun şahsını ve uygulamalarını desteklemelerini beklemek fazla iyimserlik olur. Hz. Osman'a gösterilen bu tavır, kanaatimizce daha sonraki Müslümanlara da yansımış, bilhassa Şia'nın hedef aldığı Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, Ehl-i sünnete mensup alimler tarafından savunulurken, aynı tenkitlere maruz kalan Hz. Osman hakkında genelde sessiz kalınmıştır. Aynı tavrı Bursevî'de de görmek mümkündür. Müellif Tevbe sûresinde (Tevbe 9/79) Tebük ordusunun hazırlanması için Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in çok miktarda yardım yaptığını belirttikten sonra, Hz. Osman'ın ise hiç kimsenin vermediği kadar büyük meblağ verip on bin dinar harcayarak on bin kişiyi donattığını beyan ederken<sup>27</sup>, başka bir âyetin (Zümer, 39-68) tefsirinde ise bu ümmet arasında ilk önce Cennet'e girecek kişinin Hz. Ebû Bekir; Hakk'ın kendisine selam vereceği ilk kişinin Hz. Ömer; zenginlerden cennete ilk girecek kişinin ise aşere-i mübeşşereden Abdurrahman b. Avf olacağını belirtir<sup>28</sup>. Ashâb-ı Kirâm arasında en fazla tasaddukta bulunan ve Müslümanlar hayrına en çok para sarfeden kişinin Hz. Osman olduğunun bilinmesine rağmen-nitekim Tebük seferinde en çok yardımı onun yaptığını müellif bizzat kendisi ifade etmiştir- Bursevî'nin, zenginler arasında ilk cennete girecek kişinin, -yine aşere-i mübeşşereden ve Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi halifelik yapan- Hz. Osman değil de Abdurrahman b. Avf olduğunu söylemesi ilginçtir. Bu kanaatiyle, o ilk iki halifede yaptığı gibi, halifeliği hakkında delil getirmek ve onu savunmak bir yana, neredeyse hiç bahsetmeyerek, Hz. Osman'ı sükutla geçmeye çalışmaktadır.

Bursevî, Hz. Osman'ın aksine, ilk iki halife kadar olmasa da Hz. Ali'yi -en azından halifeliği döneminde meydana gelen hadiseler konusunda- savunmaktadır. Meselâ Enfal sûresinin 9. ve 10. âyetlerini açıklarken, Hz. Ali'ye kendi dönemiyle Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemi hadiselerinin neden farklı olduğu, kendi döneminin neden sıkıntılı geçtiğinin sorulması üzerine, ondan Ömer ve Ebû Bekir'in kendisi ve Osman gibi yardımcılarının olduğunu, kendisi ve Osman'ın yardımcılarının ise muhatabı gibi yaşanan dönemdeki insanlar oldukları şeklindeki cevabını aktararak, zamanındaki hadiselerin üstesinden gelemeyen Hz. Ali'yi kendi ağzından mazur göstermeye çalışmaktadır<sup>29</sup>.

## B. EMEVÎ İDARESİYLE İLGİLİ DEĞERLENDİRMELERİ

<sup>26</sup> Hz. Osman'ın uygulamalarından oldukça rahatsız olan Abdurrahman b. Avf, kınamakla kalmayıp, Hz. Ali'ye onu iktidardan indirmek için teşvikte bulunmuş, "Sen kılıcını al ben de alırım" demiştir. Belâzürî, Ensâbu'l-Eşrâf, V, (thk. Goiten), Jerusalem, V, 57

<sup>27</sup> Rûhu'l-Beyân, III, 472

<sup>28</sup> Rûhu'l-Beyân, VIII, 139

<sup>29</sup> Rûhu'l-Beyân, III, 319

Emevîler, Hulefâ-i Raşidîn dönemininden sonra Müslümanların yönetimine kılıç yoluyla el koyan ilk hanedan devlettir. Bu özelliklerinin yanına Müslümanların idare sistemine saltanatı getirmeleri sebebiyle, o dönemde şekillenmeye başlayan siyasî ve fikrî gruplar tarafından tenkit edilmiş, hatta yönetimleri muhaliflerce gayr-i meşru olarak kabul edilmiştir. Emevî iktidarına hem fikrî hemde silahlı metodlarla karşı çıkan Haricî ve Şiiler, Müslümanların idaresini zorla ele geçiren bu hanedan mensuplarının meşruiyetini tartışmaya açmanın yanında onları tekfir etmişler, bunun tabii sonucu olarak da onlara karşı mücadeleyi dinin bir emri saymışlardır. Benzer tepki, silahlı harekete girişmeksizin Kaderiyye ve ardından Mutezile tarafından da dile getirilmiş, Emevî idaresi, kurucuları tekfir edilerek meşruiyet dairesi dışına itilmeye çalışılmıştır.

Yukarıda saydığımız fikrî hareketlerden kendisini uzak tutan muhafazakâr çoğunluğun görüşünü yansıtan Ehl-i sünnet düşüncesinin öncülerinden ve bu ekolün şekillenmesinde önemli rol oynayan alimlerin başında gelen Hasan-ı Basrî, Müslümanların mevcut yönetime isyan etmelerini doğru bulmamış, halkı fitneden uzak tutmaya ve cemaat şuurunu geliştirmeye çalışmış, bu sebeple Emevîler'in uygulamalarını gerektiğinde ağır bir dille eleştirmesine rağmen, onları Hulefâ-i Raşidîn'den sonra meşru idareciler olarak kabul etmiştir<sup>30</sup>. Onun bu konudaki siyasî düşünceleri daha sonra gelen Ehl-i sünnet alimleri tarafından genelde korunmuştur. Müellifimiz de bu konuda Hasan-ı Basrî'nin düşüncesine paralel mahiyette bir kanaat ortaya koymakta, *"Beni bu ülkenin hazinelerine tayin et. Çünkü ben onları çok iyi korurum ve bu işi iyi bilenim, dedi"* (Yûsuf, 12/55) âyetinin tefsirinde, selefın, meşru yönetime başkaldıran bağilerden görev almayı uygun gördüğünden yola çıkarak Muaviye'yi bağı<sup>31</sup> saymakla birlikte onun iktidarının meşruiyetini de kabul etmektedir. Aynı âyetin tefsirinde Bursevî, Şeyh Allame b. Şihne ile Timurlenk arasında geçen konuşmadan bahseder. Bu konuşmada Timurlenk Muaviye'ye zalim, Yezid'e de fasık demektedir. Şeyh buna itiraz etmemiş ancak zalim valilerden görev almanın caiz olduğunu ileri sürmüş, Muaviye'in bir çok sahabiye kadı tayin ettiğini onların da bu görevleri kabul ettiklerini söyleyerek, görüşünü tarihten delillendirmeye çalışmıştır<sup>32</sup>. Bursevî bu rivâyeti aktararak Muaviye'nin Hz. Ali'ye karşı haksız bir şekilde iktidarı ele geçirdiğini ve zalim sayılabileceğini kabul etmekle beraber, zalim de olsa onun idaresinin meşru olduğunu ifade etmektedir.

Emevîler ile ilgili değerlendirmelerde- Emevî muhalifi Havâric, Şia ve Mutezile gibi fırkalarla aynı safta görünme kaygısıyla olsa gerek-

<sup>30</sup> Yavuz, X, 525. Rayyis, Ehl-i sünnetin, Muaviye'nin, dolayısıyla Emevîler'in meşruiyetini ve hilafetini "Cemaat Yılı"ndan sonraki dönem için onayladığını, dolayısıyla onların fiili iktidarını meşru saydığını ifade eder. Rayyis, s. 246

<sup>31</sup> Müellif, tefsirinin başka bir yerinde Muaviye ve taraftarlarını zalim ve baskıcı olarak nitelendirmektedir. Rûhu'l-Beyân, X, 195

<sup>32</sup> Rûhu'l-Beyân, IV, 278-279

Muaviye ve Yezid gibi Emevî önderleri hakkında suçlamada bulunmaktan kaçınan Bursevî, bu iki şahıs ve genelde Emevî iktidarı hakkındaki olumsuz görüşlerini daha sonra yönetime gelen halifeler ve özellikle Ehl-i sünnetin de nefretini çeken Emevî valisi Haccâc üzerinden seslendirmeye çalışır. *“Bilerek hakkı batıl ile karıştırmayın, hakkı gizlemeyin”* (Bakara, 2/42) âyetini tefsir ederken Süleyman b. Abdülmelik ve tabîinden Ebû Hâzım arasında geçen bir diyalogu aktarak Emevîler ile ilgili menfî görüşlerini dolaylı yolla ortaya koyar:

Süleyman b. Abdülmelik, Medine’ye geldiğinde şehirde bulunan tabîinden Ebû Hâzım ile görüşmek ister, fakat bu zat ondan uzak durur. Israrlar neticesinde Süleyman’ın yanına getirildiğinde halife ondan Emevî yönetimi hakkındaki kanaatini sorar. Ebû Hâzım: *“Ataların halkı kılıçla ezdiler. Şu mülkü zorla elde ettiler. Müslümanların rızasını almadan iktidarı ele geçirip saltanat haline getirdiler. Halkın kimisini katliama varırcasına öldürdüler, kimisi de onların bulunduğu yerden kaçıp kurtulmak için yerlerini yurtlarını bıraktı”*. Bu sözleri duyan Süleyman ağlamaya başlar. Ardından Ebû Hâzım ile dostluk kurma isteğinde bulunduğunda, *“Allah’a sığınırım, olur ki, ben de size meylederim de bu yüzden Allah beni hayatım boyunca ve ölümüm süresince kat kat azaplandırır”* cevabını alır<sup>33</sup>. Bursevî yukarıda mealen verilen âyetin tefsirinde bu hadiseyle, Emevîler’in konumunu irtibatlandırmakta, onların zorla iktidara gelmiş olmalarının, halka zulmetmelerinin ve meşru yoldan iktidarı ele geçirmemiş olmalarının ayan beyan ortada olduğunu, bunu gizlemenin de hakkı batılla karıştırıp gerçeği gizlemek anlamına geleceğini söyler. Müellif, Süleyman’ın da göz yaşlarıyla muhatabını dinleyip, en ufak bir itiraz bir tarafa, tamamen destek vermesinden yola çıkarak Emevî iktidarının kaynağının meşru olmadığının (buradaki meşruiyetten maksat siyasî ve hukûkî meşrutiyyet değil ahlakî meşruiyettir; zira müellif daha önce iktidarı zorla ele geçirenlere itaat edilmesini belirtmişti) bizzat iktidarın devlet başkanı tarafından da onayladığını ifade eder. Ancak burada, “ataların” ifadesiyle kimin kastedildiği belirsiz bırakılmakta, bu işi bizzat gerçekleştiren, yani Emevî saltanatını kuran Muaviye’nin adı zikredilmemektedir. Bu da müellifin ve seleflerinin bu konudaki hassasiyetini yansıtır. Zira muhalif düşünceye sahip fırkalar (Havâric, Şia, Mutezile vs.) Emevî iktidarını tartışmaya açarken en çok Muaviye ile oğlu Yezid ve onların icraaatlarını konu edinmektedirler<sup>34</sup>. Buna karşılık İbn Teymiyye gibi selef alimleri, Emevîler’in meşruiyetini ortaya koyan ve onların icraatlarını savunan eserler kaleme almışlar ve bu eserlerde bizzat Muaviye ve Yezid’i savunmuşlardır<sup>35</sup>. Bursevî ise bizzat kendisinin bid’at ehli ve sapık saydığı fikrî-siyasî cereyanlarla aynı yerde görünmemek ve onların iddalarına destek olmamak için Emevî hanedanının kurucusu Muaviye ve oğlu Yezid hakkında, onların

<sup>33</sup> Rûhu’l-Beyân, I, 119-120

<sup>34</sup> Bu konudaki tartışmalar için bk. Aycan, İdeolojik Tarih Okumaları, s.16-79, 211-249

<sup>35</sup> Aycan, İdeolojik Tarih Okumaları, s. 105-150

meşruiyetlerine hâlel getirecek herhangi bir fikir ileri sürmekten kaçınmakta, ancak bu iki isim yerine “atalar” ifadesi gibi belirsiz bir imada bulunmayı tercih etmektedir.

Bursevî'nin tefsirinde, onun Emevîler ile ilgili değerlendirmelerini ortaya koymak amacıyla yaptığımız araştırmada en çok Haccâc'ın adının zikredildiğini tespit ettik. Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî, Emevî muhaliflerine karşı çok sert ve acımasız davranmış, aralarında Enes b. Malik'in de bulunduğu pek çok kişiye zulmetmiş, meşhur muhaddis ve müfessir Said b. Cübeyr dahil binlerce kişiyi öldürmüş, müslüman oldukları halde mevalîden cizye ve haraç almıştır. Onun ölüm haberini alan alimler memnuniyet duymuşlar, Sünnî görüşün öncüsü Hasan-ı Basrî; *“Allah'ım onu ortadan kaldırdığın gibi, sünnetini de kaldır”* diye duada bulunmuş; Ömer b. Abdülaziz şükür secdesi yapmış, ilk fakihlerden İbrahim en-Nehaî de sevinçten ağlamıştır<sup>36</sup>. Haccâc, sadece aşırı Emevî muhalifi Havâric, Şia ve Mutezile gibi fırkalar değil, Sünnî dünyası tarafından da nefretle karşılanmıştır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Muaviye ve Yezid üzerinde belli belirsiz de olsa sünnî müellifler tarafından konulmuş olan koruma, yahut en azından onlardan bahsetmeme uygulamasının Haccâc söz konusu olduğunda tamamen kaldırıldığı, her görüşten insanın onu rahatça en ağır bir şekilde suçladıkları görülür. Bu tespit Bursevî için de geçerlidir. O da özelde Muaviye ve Yezid, genelde de Emevî iktidarı için söyleyemediklerini sanki Haccâc üzerinden seslendirmiş gibidir. Müellif, bu iktidarın Muaviye tarafından kurulduğunu ve Haccâc'ı da Emevîler'in göreve getirdiklerini sanki görmezlikten gelmekte, bütün suçlamaları devletin bir memuru olan Haccâc'a yöneltmektedir. *“Kullarım sana beni sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakınlım. Bana dua ettiği vakit dua edenin dileğine karşılık veririm. O halde (kullarım da) benim davetime uysunlar ve bana inansınlar ki doğru yolu bulalar”* (Bakara 2/186) âyetinin tefsirinde Bursevî Kufe'de duaları kabul olunan bazı kimselerin olduğunu, bunların, şehre gelen valinin yanlış davranışı olursa onun aleyhine dua ettiklerini ve valinin hemen helâk olduğunu, Haccâc-ı Zalim'in de Kufe'ye vali tayin edildiğinde duası kabul edilen bu zatlara yemeğe davet ettiğini, yemekten sonra keni kendine *“artık ben bunların kabul edilen dualarına karşı kendimi garantiye aldım. Çünkü karınlarına haram girmiştir. Bundan böyle duaları kabul olunmaz”*<sup>37</sup> dediğini aktararak, Emevîler'in halka zulmettiği ve zalim insanları idareci olarak gönderdiği ve bu valilerin salih kimselerin dualarıyla Allah tarafından hemen helak edildiğini ifade etmekte, dolaylı olarak Haccâc'ı bu bölgeye idareci tayin edenlerin (Emevîler) helâka müstehak oldukları belirtilmektedir. Yine başka bir âyetin tefsirinde<sup>38</sup> ise, halka acımasızca davranan Haccâc'ın Allah'a karşı görevlerinde de gayr-ı ciddi olduğu, namazı ta'dil-i erkana göre kılmadığı ve imamdanda önce

<sup>36</sup> Aycan, İrfan, “Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî”, DİA, XIV, 428

<sup>37</sup> Rûhu'l-Beyân, I, 297

<sup>38</sup> Mü'min, 40/83

secdeye gittiği, onun bu davranışının ünlü hadis alimi Said b. Müseyyeb tarafından düzeltildiği bildirilmekte<sup>39</sup>, iyi bir idareci olmayan Haccâc'ın aynı zamanda iyi bir abid (kul) olmadığı da vurgulanmaya çalışılmaktadır.

Bursevî, *"Yeryüzünde vuku bulan ve sizin başınıza gelen herhangi bir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce, bir kitapta yazılmış olmasın. Şüphesiz bu, Allah'a göre kolaydır"* (Hadid, 57/22) âyetini açıklarken Ravza isimli eserden bir rivâyet aktarır: Haccâc öldükten sonra rüyada kendisini gören tarafından "Allah sana ne yaptı" diye bir soru sorulduğunda *"her öldürdüğüm kişiye karşılık bir kere, fakat Said b. Cübeyr'e karşılık beni yetmiş kere öldürdü"* cevabını verir.<sup>40</sup> Müellif, bu rüya dolayısıyla Haccâc'ın öbür alemde ne gibi bir cezaya çarptırıldığını vurgulayarak, onun dünyadayken yaptıklarının yanlışlığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Benzer şekilde başka âyetlerin<sup>41</sup> açıklamasında da Haccâc'ın farklı kimseler tarafından bir çok kere rüyada görüldüğü, bu rüyalarda onun idam ettiği kişilerin Cennet'te, kendisinin ise Cehennem'de bulunduğu ifade edilmektedir<sup>42</sup>. Bursevî, Bakara sûresinin 218. âyetinde<sup>43</sup> yine Haccâc'tan bahsetmekte, onun öldüğü günün "İrak'ın düğün günü" olarak kabul edildiğini bildirmektedir<sup>44</sup>. Bursevî, zikrettiklerimizden başka bir çok Kur'ân âyetinin tefsirinde Haccâc'ın zulmünü ve onun başına gelecek olanları ele almaktadır<sup>45</sup>.

### C. EHL-İ BİD'AT HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Ehl-i bid'at, nassları te'vil etmek sûretiyle Hz. Peygamber'den (sav) sonra sünnete aykırı bazı inanç ve davranışları benimseyenler şeklinde tarif edilir. Ancak İslâm tarihinde çeşitli sebeplerle ortaya çıkan mezheplerden her biri kendi görüşlerinin Kur'ân, Sünnet ve ashabın anlayışıyla uygunluk gösterdiğini, muhaliflerinin ise sonradan ortaya çıkan bid'at grup olduğunu savunmuştur. Ehl-i sünnet alimleri ise muhafazakar çoğunluk dışında kalan fikrî, siyasî ve itikadî hareketler olan Cehmiyye, Havâric, Mürcie, Şia, Kaderiyye, Mutezile gibi fırkaları ehl-i bid'at kabul ederler<sup>46</sup>. Bazen bu gruplar görüşlerinden dolayı birbirlerini tekfire yönelmişlerdir. Ehl-i sünnet kelimcileri, Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen ehl-i kiblenin tekfir edilemeyeceği

<sup>39</sup> Rûhu'l-Beyân, VIII, 221

<sup>40</sup> Rûhu'l-Beyân, IX, 375

<sup>41</sup> Bakara, 2/218; Hac, 22/40

<sup>42</sup> Rûhu'l-Beyân, I, 337, VI, 40

<sup>43</sup> *"İman edenler hicret edip Allah yolunda cihad edenler var ya, işte onlar, Allah'ın rahmetini umabilirler. Allah gafûr ve rahîmdir"*. (Bakara, 2/218)

<sup>44</sup> Rûhu'l-Beyân, I, 337

<sup>45</sup> Rûhu'l-Beyân, II, 235-235, V, 409-410, VI, 40, VII, 200, VIII, 450-451, X, 196

<sup>46</sup> Mesela bk. Bağdâdî, el-Fark, s. 6-10

şeklindeki tavrı genellikle benimsemiş ve onları ehl-i bid'at saymakla beraber tekfire yönelmemişlerdir<sup>47</sup>. Ancak kendilerinin müslüman olduklarını iddia ettikleri halde İslâm dışı kabul edilen küçük bir grup Galiyye (Şiay-ı Gulat)<sup>48</sup> bu geniş dairenin dışında bırakılmıştır<sup>49</sup>. İsmail Hakkı da bu hususta Ehl-i sünnetin görüşlerini benimsemekte ve savunmaktadır. O, bazı âyetlerin tefsirinde, ehl-i bid'at denilen akımlar hakkında genel bir hüküm ortaya koyarken, Ehl-i sünnetin prensiplerinden yola çıkarak karşısına aldığı fırkanın fikirlerini çürütmeye çalışmakta ve Ehl-i sünnetin bu konuda hak yol üzerinde olduğunu söylemektedir.

Bursevî, ilk önce ehl-i bid'at taraftarlarını ümmetin birliğini bozmaları, ayrılığa düşmeleri ve cemaatten ayrılmaları sebebiyle kınamaktadır. *"İnsanlar sadece bir tek ümmetti, sonradan ayrılığa düştüler. Eğer (azabın ertelenmesiyle ilgili) Rabbinden bir söz (ezeli bir takdir) geçmişte olsaydı, ayrılığa düştükleri konuda hemen aralarında bir hüküm verilirdi. (Derhal azap iner ve işleri bitirilirdi)"* (Yûnus, 10/19) âyetinin aslında geçmiş ümmetlerle ilgili olduğunu, ancak bu ümmetin de ayrılığa düştüğünü, dolayısıyla hükmün İslâm toplumunu da ilgilendirdiğini beyan etmektedir. Ardından bu konuda Hz. Peygamber'in (sav) *"Ey müminler, Size Allah'tan sakınmayı, üzerinize bir köle bile lider olsa, ona kulak verip itaat etmeyi vasiyet ediyorum. Benden sonra yaşayanlar bir çok ihtilâflar göreceklerdir. Benim hidâyete ermiş Râşid halifelerimin sünnetine uyun, sünnetime sınıksız sarılın"*<sup>50</sup> sözünü kendisine delil olarak getirmekte, ayrıca Müslümanların, bölündükleri takdirde güçlerini kaybedecekleri, dolayısıyla dışarıdan gelecek herhangi bir müdahaleye karşı koymayacakları uyarısında bulunmaktadır. Bursevî burada bütünlükten Ehl-i sünneti, ayrılanlardan ise bid'at ehlini kasdetmektedir. Şia, Mutezile gibi bölünmelerin ümmet için zararlı olduğunu ileri sürerek, Ehl-i sünnetin yolu olan Râşid halifelerin yolunu bütün Müslümanlara, özellikle ayrılıkçı dediği gruplara tavsiye etmektedir<sup>51</sup>.

Müellif yine Ehl-i kitapla ilgili olan *"Ey kitap ehli, dininizde aşırı gitmeyin ..."* (Nisa, 4/171) âyetini de bu ümmetin aşırı gidenleri şeklinde almış ve aşırı gidenlerin Şia mezhebine bağlı olan ve Hz. Ali'nin tanrılığını iddia eden (Gulat-ı Şia=Galiyye) olduğunu beyan etmiştir. Benzer şekilde Mutezile mezhebinin Allah'ı tenzih etmekte sınırı aşıp, O'nun bazı

<sup>47</sup> Topaloğlu, Bekir, Kelam İlmi, İstanbul 1993, s. 274-275

<sup>48</sup> Galiyye: Mezhepler tarihiyle ilgili eser yazan Sünnî ve Şii müellifler, galiyye terimini genellikle imamet konusunda aşırı görüşleri benimseyen gruplar için kullanmış, bu fırkayı müslüman görünüp Hz. Ali ve neslinden gelen imamlara ilahlık yahut peygamberlik isnat ederek, onlara sahip oldukları faziletlerin üstünde aşırı özellikler attettikleri için sapık ve kafir saymışlardır. Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, I-II, Beyrut 1986, I, 173-191. Ayrıca bk.(Öz, Mustafa, "Galiyye", DİA, XIII, 333-334, 336)

<sup>49</sup> Yavuz, Y. Şevki "Ehl-i Bid'at", X, 502-504

<sup>50</sup> Ebû Dâvud, Sünne, 5; Tirmizî, İlim 16; Ahmed B. Hanbel, Müsned, IV, 126, 127, 361

<sup>51</sup> Rûhu'l-Beyân, IV, 26-27

sıfatlarını yok saydığını; Müşebbihe<sup>52</sup> grubunun da, Allah'ın sıfatları konusunda yoldan saparak, Allah'ı cisimleştirecek kadar ileri gittiğini ifade etmekte, haddi aşmaları sebebiyle bu grupların zalimler olduğunu ileri sürmektedir<sup>53</sup>. Benzer şekilde Rafizîler, Haricîler ve onlar gibi sapık mezhepleri en şerli yaratıklar arasında sayan Bursevî, onları müslüman cemaatin dışında kabul etmektedir. Müellif Müslümanları, Muhacirler, Ensar ve Allah'ın emirlerine tabi olan kimseler olmak üzere üç gruba ayırmakta; bunun dışında kalanları ise müslüman cemaatin haricinde tutmaktadır<sup>54</sup>. Yine En'âm sûresinin 119. âyetinde geçen "... Doğrusu bir çokları bilgisizce kendi arzularına uyarak saptırıyorlar ..." ifadesinin kible ehlinde olan Mutezile ve Şia gibi gruplar hakkında söylendiğini ve bunların Ehl-i sünnet ve'l-cemaate muhalefet ederek Kur'ân ve Sünnet'i kendi hevesleri doğrultusunda yorumladıklarını ileri sürmekte, kâfirler ve müşriklerin insanları saptırdıkları gibi, bunların da insanları kendi heveslerine uydurmaya çalıştıklarını söylemektedir<sup>55</sup>. Bursevî, bu âyetin tefsirinde, bid'at gruplarının insanları doğru yoldan saptırdıklarını ifade etmekle birlikte, kible ehli olduklarına da dikkat çekerek onlar hakkında kâfirlik ithamında bulunmamakta, sadece saptırmaları sebebiyle, usûl yönünden kâfirler gibi davrandıklarını vurgulamaktadır. Bu ifadelerinden Bursevî'nin Gulat dışında, bid'at ehli diye kabul ettiği fikrî-siyasî hareketleri tekfir etmediğini açıkça söylemek mümkündür.

Bursevî, Ehl-i bid'at olarak isimlendirilen fırkaları genel olarak değerlendirip, onlar hakkındaki kanaatini açıklamakla birlikte, bazen tek tek bu fırkaları hedef alıp tenkide tabi tutmaktadır. Biz burada müellifin bu gruplar hakkındaki görüşlerini aktarmaya çalışacağız.

## 1. HARİCÎLER

Haricîlik İslâm tarih sahnesine çıkan ilk siyasî ve fikrî düşünce ve aksiyon akımlarından birisidir<sup>56</sup>. Temelleri daha öncelere dayanmakla birlikte onlar ümmet birliğinden tahkim hadisesi akabinde ayrılmışlardır<sup>57</sup>.

<sup>52</sup> Müşebbihe, Teşbih: Muhammed b. Bakır ve oğlu Cafer es-Sadık dönemlerinde ortaya çıkan bu grup, Allah'ın insana yahut harflere benzediğini, kendilerinin Allah'la irtibat kurduklarını, peygamberliğin ebediyen devam edeceğini, kendilerine vahiy geldiğini iddia ederek haramları mubah saymaya yönelmişlerdir. Bağdâdî, el-Fark, 228-230; Şehristânî, el-Milel, I, 103-108. bk. (Öz, XIII, 334-335)

<sup>53</sup> Rûhu'l-Beyân, II, 326

<sup>54</sup> Rûhu'l-Beyân, IX, 437

<sup>55</sup> Rûhu'l-Beyân, III, 93

<sup>56</sup> Bağdâdî, el-Fark, s. 72-114; İbn Hazm, el-Fasl, IV, 188-192; Şehristânî, el-Milel, I, 114-139

<sup>57</sup> Fığlalı, E. Ruhi, "Haricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1975, XX, 247; Demircan, Adnan, Haricîlerin Siyasî Faaliyetleri, İstanbul 1996, s. 57

Müslümanların çok az bir kısmını taraftar olarak kazanmaları ve müntesiplerinin ümmet çoğunluğunun nefretini kazanacak faaliyetlerde bulunmaları, bu hareketin hemen tüm fırkalar tarafından şiddetle eleştirilmesine sebep olmuştur. Bursevî ise bu konuda Ehl-i sünnetin görüşlerini dile getirir. “(Bunlar) iyi işler yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çabaları boşa giden kimselerdir.” (Kehf, 18/104) âyetinden yola çıkarak, bunun sapık ve bid‘at ehli mezheplere mensup olanlara işaret ettiğini, Hz. Ali’nin ise bu âyetle “Harura ehli”nin kastedildiği hükmünü verdiğini bildirmektedir. Müellif bundan sonra Harura ehli, yani Haricîler’in siyasî faaliyetleri ve Hz. Ali’nin bunlarla mücadelesinden bahseder. Halifenin Nehrevan’da bunları yok ettiğini belirterek, Haricîler hakkında Hz. Peygamber’den (sav) şu rivâyeti aktarır: “Sizin içinizden öyle bir grup türeyecektir ki, onların namazları yanında kendi namazlarınızı, onların oruçları yanında kendi oruçlarınızı küçümseyeceksiniz. Halbuki onların imanları, köprücük kemiklerini geçmeyecektir”<sup>58</sup>.

## 2. ŞİA

Ehl-i sünnet ile Şia’nın birbirlerine en yakın durdukları nokta Hz. Ali ve Ehl-i beyt hakkındaki görüşlerdir<sup>59</sup>. Bununla birlikte Şia Ehl-i beyt kavramını siyasî olarak değerlendirip bundan siyasî sonuçlar çıkarmaya çalışırken, Ehl-i sünnet aynı meseleyi Hz. Peygamber (sav) ve Hz. Ali ailesine hürmet olarak değerlendirip, kalbî ve ahlakî boyutta ele almaktadır. Ehl-i sünnete mensup olan Bursevî ise Ehl-i beyt ile ilgili değerlendirmelerinde zaman zaman Şia’nın düşüncesine hayli yaklaşmış görüntüsü verir: “İşte Allah’ın iman eden ve iyi işler yapan kullarına müjdelediği nimet budur. De ki: Ben buna karşılık sizden, akrabalık sevgisinden başka bir ücret istemiyorum ...” (Şûrâ, 42/23) âyetini tefsir ederken, burada Rasûlullah’ın (sav) sevilmesinin anlaşılacağı gibi, ona yakın olanların da kastedilmiş olabileceğini belirtir. Buna göre âyetin manası, “Ben sizden tebliğime karşı herhangi bir ücret istemiyorum, bütün istediğim bana sevgi bağlarıyla yakın olan kimseleri sevmenizdir” şeklinde anlaşılmalıdır. Bursevî ardından bir hadis-i şerif zikredip buna istinaden âyetten Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin’in kastedildiğini söyler<sup>60</sup>.

Bilindiği gibi, Hz. Peygamber’in (sav) Ehl-i Beyt’ine kimlerin dahil olduğu hususunda farklı görüşler vardır. Şii ve bilhassa İsnâaşeriyye alimlerine göre Ehl-i beyt kapsamına ilk olarak Hz. Peygamber (sav), Ali,

<sup>58</sup> Müslim, Zekât, 156, 157; Rûhu’l-Beyân, V, 304. Bursevî, (Mü’min, 40/12) ayetininin izahında da Haricîleri’nin itikatlarının bozukluğu sebebiyle sapık fırka olduklarını ileri sürer. VIII, 162

<sup>59</sup> Şia hakkında bk. Bağdâdî, el-Fark, s. 29-72; İbn Hazm, el-Fasl, IV, 179-188; Şehristânî, el-Milel, I, 146-198

<sup>60</sup> Rûhu’l-Beyân, VIII, 310-311

Fatıma, Hasan ve Hüseyin girer, ayrıca imam kabul edilen diğer dokuz kişi de Ehl-i Beyt'e dahildir<sup>61</sup>. Bursevî diğer dokuz imamı dışarıda bırakarak Ehl-i Beyt'ten kastın Hz. Ali ailesi olduğunu ileri sürmekle, Şia ile kısmen örtüşmektedir. Ehl-i sünnet alimleri ise bu konuda iki gruba ayrılırlar: Birincilere göre Ehl-i beyt kapsamına sadece Hz. Peygamber'in (sav) hanımları dahildir. İkinci grup ise, Ehl-i beyt içinde Hz. Peygamber'in (sav) tüm çocuklarını, kadın erkek bütün torunlarını, amcalarını ve onların çocuklarıyla torunlarını, hatta bütün akrabalarını yani Benî Haşim'i kapsamına alacak şekilde geniş bir muhtevaya sahip olduğunu söylemişlerdir ki, Ehl-i sünnet alimlerinin çoğu bu görüşü benimsemektedir<sup>62</sup>.

Ehl-i beytin kapsamı hakkında yukarıda geçen ayetin muhtevasıyla ilgili olarak hem Şii alimler hem de Bursevî'nin görüşlerinde tutarlılık yoktur. Zira söz konusu âyet Mekke döneminde nazil olmuş ve Ali ile Fatıma o tarihte henüz evlenmemişlerdir<sup>63</sup>.

Hz. Ali'nin kişiliği ve Ehl-i Beyt hakkında Şiilerin düşünceleriyle nisbeten örtüşen Bursevî, yukarıda da geçtiği gibi Şia grubunu da sapık ve bid'at mezhepler arasında saydığı için, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'i Şia düşüncesiyle özellikle ayırmaya çalışır. Onun bu tavrını Şia'yı açıkça eleştirmesinden ve bu grubu genelde Rafiziler diyerek kınayıp ağır dille tenkit etmesinden çıkarmamız mümkündür. Meselâ müellif Bakara sûresinin 234. âyetinin yorumunda cahiliye döneminde bilhassa kadınların, ölülerin arkasından aşırı bir şekilde yas ilan ettiklerini ifade edip, bu tür cahiliye adetlerinden Müslümanların uzak durması gerektiğini söyledikten sonra, ancak Rafiziler'in bunun tam tersini yapmakta olduklarını, Hz. Hüseyin'in başına gelen musibet dolayısıyla aşırılık içinde olduklarını, aşure günü onun için matem ilan edip bu günlerde bağırıp çağırdıklarını dile getirir. (Esasında bu tür davranışları sadece Rafiziler değil, farklı uygulamalar şeklinde de olsa hemen tüm Şii gruplarda görmek mümkündür). Müellif, ardından Rafiziler'in daha da aşırı giderek sahabeden bazılarına dil uzattıklarını, halbuki bu tür davranışların sapık inanç sahiplerinin tavrı olduğunu söyler. En sonunda da sapık olarak sıfatladığı Rafiziler'in Allah tarafından rezil ve rüsva edileceğini, yaptıklarına karşı mutlaka cezalandırılacağını söyler<sup>64</sup>.

<sup>61</sup> Öz, Mustafa, "Ehl-i Beyt", DİA, X, 498-499

<sup>62</sup> Öz, X, 499-500. Meselâ Elmalılı, Hz. Peygamber'in (sav) nübüvvet görevi karşılığında mükafat olarak sadece yakınlık içinde sevgiyi talep etmesini emreden ilgili âyetteki "kurba" kelimesinin, zannedildiği gibi Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin'i içine alan bir nesep yakınlığı manasına değil, güzel amellerle Allah'a yakın olma anlamına geldiğini söyler. Buna göre âyete "görevime karşılık sizden kulluk yaparak Allah'a yakın olmaktan başka bir şey istemiyorum" anlamının verilmesi gerekir, der. Elmalılı, Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, I-VIII, İstanbul 1971, VI, 4241.

<sup>63</sup> Öz, X, 500

<sup>64</sup> Rûhu'l-Beyân, I, 367. Rafiziler'in benzer tenkidi için bk, VIII, 244

Bursevî'nin Ehl-i Beyt ile Şii düşüncüyü ayrı görmeye çalışmasının, başka bir ifadeyle Şia düşüncesini sapık kabul edip şiddetle eleştirirken, Hz. Ali ile Ehl-i Beyt'e sahip çıkmasının, onun hem şahsi konum ve temsil ettiği meşrebi, hem de yaşadığı dönemin konjonktürüyle doğrudan ilgisi vardır. Her şeyden önce Bursevî bir mutasavvıftır, Celvetî şeyhidir. Tasavvufun fikrî ve hissî planda en çok alışveriş yaptığı fırkaların başında Şiilik gelmektedir. Şiilik ile tasavvufun, imamın masum oluşu, kabirlere kutsallık atfetme, âyet ve hadislerde tevil, imam ve şeyhlere bağlılık gibi ortak noktaları vardır<sup>65</sup>. Bu iki sistemin belki de en çok kesiştikleri nokta Ehl-i beyte karşı sevgi ve muhabbet olmuştur. Hatta Şiiler, "Bize şiilîği mutasavvıflar öğretti" demişlerdir<sup>66</sup>. Bu nedenle şeyhlik derecesine yükselmiş bir mutasavvıf olan Bursevî'nin Hz. Ali ve Ehl-i beyt ile ilgili neredeyse Şiilerle aynı derecede sevgi ızhâr etmesi gâyet tabiidir. Celvetiyye tarikat silsilesinin Hz. Ali'ye ulaşmış olması da<sup>67</sup> muhtemelen Bursevî'nin Ehl-i beyt'e bağlılık ve sevgisinin daha da artmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte Bursevî Ehl-i beyte sevgi konusunda gayet mutedil davranmış, aşırı fikirlerden daima uzak durmuş, Ehl-i sünnet inancını zedeleyecek düşünceleri ve bu tür düşünce ileri sürenleri kınamıştır. Meselâ çağdaşı olan Niyazi-î Mısırî'nin Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in nebi olduklarını iddia etmesine şiddetle tepki göstermiş, Hz. Peygamber'in (sav) Hâtemü'l-Enbiyâ olduğunu söyleyerek onun görüşlerinin geçersiz olduğunu ifade etmiştir<sup>68</sup>. Ayrıca "*Zamanımızda Bursa'da Şeyh Mısırî namında bir müfsit zuhur edip Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in nebi olduğunu söylemekle nice bir insanı sapıklığa, hatta küfür noktasına ulaştırmıştır*" diyerek onu, insanları saptırmak ve halk içinde fitne çıkarmakla suçlamıştır<sup>69</sup>.

Tarihçiler ve kendi dönemi fikriyatı hakkında eser yazan müelliflerin, kanaatlerini aktarma esnasında, yaşadıkları dönemin siyasi-sosyal şartlarından etkilendikleri ve çalışmalarını bu halet-i ruhiye içinde yazdıkları bir gerçektir<sup>70</sup>. Bu nedenle, Şiilik ile ilgili kanaatlerini daha sağlıklı değerlendirebilmemiz için Bursevî'nin yaşadığı dönemin siyasi, sosyal ve kültürel şartlarını göz önünde bulundurmanız gerekir.

Anadolu, tarihin hemen her döneminde İran'da kurulmuş olan devletlerin ilgi alanına girmiş, bu nedenle bu topraklara hakim olan güçle, İran devletleri arasında çeşitli sebeplerle problemler çıkmıştır. Bilhassa XVI. asrın ilk yıllarından başlamak üzere Anadolu ve İran sahası Osmanlı-

<sup>65</sup> Uludağ, Süleyman, Şiilikte Tasavvuf, Şiilik Sempozyumu, s. 515-519

<sup>66</sup> Kara, Mustafa, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, İstanbul 1990, s. 242-243

<sup>67</sup> Yılmaz, H. Kamil, "Celvetiyye", DİA, VII, 274

<sup>68</sup> Bursevî, Muhammediye Şerhi, I, 36, 60; Aynî, M. Ali, Türk Azizleri I İsmail Hakkı, İstanbul 1944, s. 103-104

<sup>69</sup> Kara, Mustafa, Niyazi-î Mısırî, Ankara 1994, s. 50

<sup>70</sup> Aycan, İdeolojik Tarih Okumaları, s. 12

Safevî çekişmesine sahne olmuştur<sup>71</sup>. Sultan II. Bayezid (1481-1512) döneminde Safevî sülalesi Sünnî bir hanedan olan Akkoyunlular'ı yenerek 1501 yılında Şii nitelikli bir devlet kurmuşlardı. Safevîler ilk hareket olarak Osmanlı Devleti'ne tabi olan Dulkadiroğulları Beyliği topraklarına saldırarak Osmanlı-Safevî mücadelesini başlattılar<sup>72</sup>. Safevîlerin Şiiliği resmî ideoloji olarak benimseyip Anadolu'da propoganda faaliyetlerine girişmeleri, iki ülke arasında aynı zamanda mezhep mücadelelerine de sebep olmuştur. Mezhep faktörü iki ülke arasındaki ilişkilerde gerçekten önemli sorunlar oluşturmak ve savaşlar için esas sebep olmakla birlikte, bu faktörün siyasî amaca ulaşmak ve askeri zafer kazanmak için öne çıkarıldığı da bir gerçektir<sup>73</sup>. Yavuz Sultan Selim (1512-1520) zamanında daha da şiddetlenen Osmanlı-Safevî mücadelesi bundan sonra uzun yıllar Osmanlı'nın doğu siyasetinin baş sorunu oluşturmıştır. Safevîler sürekli olarak Osmanlı devletiyle mücadele ederek, batıya yapılan seferleri devamlı sekteye uğrattıkları gibi, Osmanlı ülkesi içinde giriştikleri propoganda faaliyetleriyle bir çok iç isyanın çıkmasına da sebep olmuşlardır. Bu isyanlar uzun yıllar Osmanlı'nın önemli iç meselelerinden biri olmuştur<sup>74</sup>. Osmanlı'nın en parlak döneminde hükümdar olan Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) uzun süren taht hayatını batıda Habsburg hanedanı, doğuda da Şii İran üzerine seferler yaparak geçirmiş, bu seferlerde Sünnî İslâm dünyasının lideri ve temsilcisi sıfatıyla Safevîler'i kısmen etkisiz hale getirebilmiştir<sup>75</sup>. Ancak onun ardından Osmanlı devleti, XVIII. asırda batıdaki büyük gerileyişi yanında, özellikle İran'ın yıpratıcı saldırılarıyla karşı karşıya kalmıştır<sup>76</sup>. Bu dönemde, İran yönetimini elinde bulunduran Nadir Şah Caferî mezhebinin beşinci hak mezhep olarak Osmanlı'ya kabul ettirmek suretiyle sünnî-şii diyalogunu başlatmayı ve bu düşüncüyü Sünnî İslâm dünyasında meşrulaştırmayı hedeflemiştir<sup>77</sup>. Dinî olmaktan ziyade siyasî hedef taşıyan bu teşebbüs, hilafetin siyasî gücünü elinde bulunduran Osmanlılar tarafından kesin olarak reddedilmiştir<sup>78</sup>. Bursevî'nin de yaşadığı dönemin tamamı Osmanlı-İran, daha doğrusu Sünnî Osmanlı- Şii Safevî savaşlarıyla geçmiş, kalıcı barış ancak onun vefatından yaklaşık 20 yıl sonra sağlanabilmiştir<sup>79</sup>. Bu dönemde devletin doğu tarafından yapılan fiili

<sup>71</sup> Küçükdağ, Yusuf, Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çabalarını Engellemeye Yönelik Eylemleri, Osmanlı, I-XII, (Yeni Türkiye Yayınları), Ankara 1999, I, 269

<sup>72</sup> Aksun, Z. Nur, Osmanlı Tarihi, I-VI, İstanbul 1994, s. 195

<sup>73</sup> Karamanly, Hüsamettin Memmedov, XVI.-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı-Safevî Savaşları, Osmanlı, I, 502-503

<sup>74</sup> Küçükdağ, I, 274-279

<sup>75</sup> Emecen, Feridun, Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya, Osmanlı Devleti Tarihi, I-IV, İstanbul 1999, I, 37-39

<sup>76</sup> Karamanly, I, 504-507

<sup>77</sup> Saray, Mehmet, Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü, Ankara 1990, s. 55-56;

Minorsky, V., "Nadir Şah", İA, IX, 21-31

<sup>78</sup> Emecen, s. 61

<sup>79</sup> Emecen, s. 61

saldırıları yanında Şii düşünceye mensup dailerin propogandalarının etkinliği de artmıştır. Bir mutasavvıf olması sebebiyle halkla iç içe olan Bursevî, insanları Şii propoganda cereyanından kurtarmak için de Sünnî düşünceyi savunan ve Şiilik hakkında bazen aşırı tenkide varan uyarıcı tavsiyelerde bulunma ihtiyacı duymuştur. Tasvir etmeye çalıştığımız siyasî ve sosyal ve dinî şartlar, Bursevî'nin hadiselerle bakışını ve kanaatlerini mutlaka etkilemiştir. Bu nedenle, onun Şiilik hakkında menfi tavır ortaya koyarken, diğer taraftan Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e sahip çıkmasını, yaşadığı dönemin siyasî şartları göz önünde bulundurulduğunda daha iyi anlamak mümkün olur.

### 3. KADERİYYE -MUTEZİLE

Sünnî kalamcı ve fıkıhçılara karşı zaman zaman sert çıkışlar yapan İbn Arabî, Mutezili düşünce<sup>80</sup> ve felsefeye daha esnek bakmaktadır<sup>81</sup>. Genelde İbn Arabî takipçisi olmasına rağmen<sup>82</sup> Bursevî ise tam aksine İbn Arabî'den farklı olarak felsefî temayüller taşıyan Kaderiye-Mutezile düşüncesini açıkça reddetmektedir. *"Eğer Rabbin dileyseydi, bütün insanları tek bir millet yapardı..., Ancak Rabbinin merhamet ettikleri müstesnadır"*... (Hûd, 11/118-119) âyetlerinin tefsirinde her kulun kendi fiilini yarattığını söyleyip, küfür ve günahların, Allah'ın takdiriyle meydana geldiğine inanan Kaderiyye'nin yanlış yolda olduğunu ifade etmekte, Ehl-i sünnetin ise tam tersine kulun kazandığına ve Allah'ın yarattığına inandığını söylemektedir<sup>83</sup>. Müellif ayrıca *"Onları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, inanmazlar"* (Yasin, 36/10) âyetini yorumlarken, Ömer b. Abdülaziz ile Kaderiyye düşüncesinin önde gelenlerinden Gaylan ed-Dimeşkî'yi görüştürerek, Ömer b. Abdülaziz'in, yukarıdaki âyeti okumakla muhatabını fikirlerinden vazgeçirdiğini, onun da hataya düştüğünü kabul ettiğini ifade etmektedir<sup>84</sup>.

Bursevî Kaderiyye'den sonra gelişen Mutezile düşüncesi hakkında da benzer eleştiriler getirir. Meselâ, *"Eğer bana inanmazsanız, hiç değilseniz yanımdan uzaklaşın"* (Duhan, 44/21) âyetinin tefsirinde Mutezile'nin önde gelen alimlerinden Kadı Abdülcabbar'ın: *"Kur'an'da ayrılma lafzının zikredildiği her yerde kasdolunan batıldan ayrılmadır. Böylece ayrılmak bizim için bir medih olmuştur,"* iddiasına karşı, buradaki ayrılmaktan hedefin inanmaktan uzaklaşmak olduğunu, yoksa bundan küfür ve batıldan uzaklaşmanın kastedilmediğini beyan etmektedir<sup>85</sup>. Ayrıca Enbiyâ sûresinde

<sup>80</sup> Mutezile hakkında bk. Bağdâdî, el-Fark, s. 114-202; İbn Hazm, el-Fasl, IV, 192-204; Şehristânî, el-Milel, s. 43-84

<sup>81</sup> Uludağ, s. 156

<sup>82</sup> Karadağ, s. 276

<sup>83</sup> Rûhu'l-Beyân, IV, 201-202

<sup>84</sup> Rûhu'l-Beyân, VII, 373

<sup>85</sup> Rûhu'l-Beyân, VII, 410

geçen bir âyete (Enbiya, 21/28)<sup>86</sup> istinaden, yukarı derecede bulunanın, kendisinden aşağı derecedekine şefaati edebileceğini, büyük günah sahiplerinden şefaati men etme görüşünde olan Mutezile'ye en büyük cevabın bu âyet olduğunu belirtir<sup>87</sup>.

Bursevî, Ehl-i sünnet ile Mutezile'nin fikir ayrılığına düştükleri Ruyetullah meselesinde de görüşünü Ehl-i sünnetten tarafa koyarak Mutezile'nin düşüncesini delillerle çürütmeye çalışmaktadır. Bu konuda karşısına alıp eleştirdiği şahıs, fırkanın önemli temsilcisi büyük müfessir Zemahşerî'dir. Müellif ruyetullah meselesinde farklı yorumlara sebep olan "*Rablerine bakacaklardır (O'nu göreceklerdir)*" (Kıyame, 75/23) âyetini şöyle açıklar: "*Yüzler, onun dışındaki hiçbir şeyi farkedemeyecek derecede onun güzelliğine dalarak apaçık bir şekilde Allah'ı görürler, onu müşahade ederler. Yaratanına bakan bu yüzlerin sevinmeleri ve parlamaları haktır. Ehl-i sünnet alimlerinin tümü bu âyetin, mü'minlerin Allah'ı keyfiyetsiz ve sınırsız bir şekilde göreceklerine delil olduğuna inanmaktadırlar*"<sup>88</sup>. Müellif görüşünü bu şekilde ortaya koyduktan sonra Zemahşerî'nin, âyeti bakma değil de bekleme, umma şeklinde alıp mü'minlerin dünyada Allah'tan başka kimseden korkmayıp başkasından bir şey ummadıkları gibi, ahirette de nimet ve keremi başka hiç kimseden beklemedikleri biçimindeki açıklamasının isabetli olmadığını ileri sürer ve ona şu mealde bir cevap verir: Gerekli bir zaruret yokken sözün hakikatini bırakıp kinaye yoluna gidilmesi doğru değildir. Burada da böyle bir zaruret söz konusu olamaz. Üstelik sahih hadislerde bu konu açıkça ortaya konulmaktadır. Bütün bunlardan sonra sabit olmuştur ki, mü'minler Allah'ı keyfiyetsiz göreceklerdir. Zemahşerî'nin görüşlerine verdiği cevabın sonunda müellif bu düşünceyi savunan insanları kınamakta ve onları sapık olarak nitелеmektedir<sup>89</sup>.

Bursevî Ruyetullah meselesinde görüşünü kuvvetlendirmek için başka müelliflerden de destek almaktadır. Malik b. Enes'e, bazılarının, bu âyeti "*Rablerinin sevabına bakacaklar*" şeklinde aldıkları bildirildiğinde, onun; "*Yalan söylüyorlar, Allah'ın şu sözüne ne diyecekler: "Hayır onlar şüphesiz o gün Rablerinden (O'nu görmekten) mahrum kalmışlardır"*" (Mutaffifin, 83/15). İnsanlar Allah'a gözleriyle bakacaklar. Eğer müminler kıyamet günü Rabblerini görmeyecek olsalardı, kâfirlere mahrumiyetle azap etmezdi" dediğini aktarmakta, ayrıca el-İkdü'l-Ferîd müellifi İbn Abdirabbih'in de, İmam Malik'in dediği dışında bir şeye inanan kişinin bid'atçı ve fasık olduğunu ilân ettiğini bildirmektedir<sup>90</sup>.

<sup>86</sup> "Allah onların önlerindeki de, arkalarındaki de bilir. (Yaptıklarını da yapacaklarını da bilir). Allah rızasına ulaşmış olanlardan başkasına şefaati etmezler..." (Enbiya, 21/28)

<sup>87</sup> Rûhu'l-Beyân, V, 468

<sup>88</sup> Rûhu'l-Beyân, X, 251

<sup>89</sup> Rûhu'l-Beyân X, 251-252

<sup>90</sup> Rûhu'l-Beyân, X, 252

Bursevî, Teğâbün sûresinin ilk âyetlerinin<sup>91</sup>, tefsirinde bir sünnî ile bir mutezilîyi kader konusunda tartıştırmakta ve sünnînin bu konuda doğru yolda olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır: Anlatıldığına göre bir mutezilî ağaçtan bir elma koparıp, “Bu elmayı ben koparmadım mı?” dediğinde, sünnî de “Onu sen kopardıysan eski yerine koy” cevabıyla rakibini susturmuş, mutezilî ne söyleyeceğini bilememiştir. Bursevî bu olayı anlattıktan sonra sünnînin muhatabını alt edişini de şöyle açıklar: Her şeyi meydana getiren kudret, onun zıddını da yapmaya muktedir olmalıdır. Eğer bir şeyi parçalara ayırmak birisinin gücü dahilinde ise onları birleştirmek de gücü dahilindedir<sup>92</sup>.

### SONUÇ

İslâm tarihinin ilk dönem siyasî hadiseleri ve bu hadiselerden etkilenecek ortaya çıkan fikrî-siyasî hareketler hakkındaki görüşlerini aktarmaya çalıştığımız Bursevî, bu konuda genelde Ehl-i sünnet çizgisini takip etmektedir. Onun Hz. Ali ve Ehl-i beyt ile ilgili özel muhabbetinin ardında samimi bir peygamber ailesi sevgisinin yanında, bir mutasavvıf olmasının da etkisi vardır. Bursevî Şia düşüncesini sapık mezhepler içinde kabul etmiş, bununla birlikte Hz. Ali ve Ehl-i beyt hakkında Şii temayüle yakın görüşler ortaya koymuştur. Ayrıca Müşebbihe, Kaderiyye, Rafiziyye gibi genelde ehl-i sünnetin bid'at ve sapık saydığı grupları aynı şekilde nitelemiş ve zaman zaman onların görüşlerini çürütmeye çalışmıştır. Müellif Emevî yönetimi hakkında Ehl-i sünnet önderlerinin yolunu takip ederek, bağı ve zalim saymakla birlikte, meşru idareciler oldukları için onlara karşı isyanın yanlış olacağını beyan etmiştir. Sonuç olarak, Bursevî'nin ilk dönem siyasî hadiseleri hakkındaki kanaatleriyle genelde klasik Sünnî görüşün düşüncelerini yansıttığını söylememiz mümkündür.

<sup>91</sup> “Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ı tesbih eder. Mülk O'nundur, Hamd O'nadır. O her şeye kadirdir. Sizi yaratan O'dur. Böyle iken kiminiz kafir, kiminiz mü'mindir. Allah, yaptıklarınızı görendir” (Teğâbün, 64/1-2)

<sup>92</sup> Rûhu'l-Beyân, X, 3